

Gerócs Tamás:

VOLT EGYSZER EGY FELÍVELÉS

MEGISMÉTELHETŐ A HÁBORÚT KÖVETŐ
IPARI BOOM, VAGY SÚLYOSBODIK
A KAPITALIZMUS VÁLSÁGA?

ROBERT BRENNER: THE ECONOMICS OF
GLOBAL TURBULENCE (VERSO, 2006)

Mottó (1)

„A külső és a belső piacok megnyitása, valamint a kézműipartól a gyárakig és a US Steel méretű vállalatokig ívelő szervezeti fejlődés – biológiai kifejezéssel élve – ugyanazt az ipari mutációs folyamatot illusztrálja, amelyben a gazdasági struktúrák belülről forradalmasodnak, vagyis leépítik régi rendszereiket, de ezáltal újakat is létrehoznak. Ez a kreatív rombolás folyamata, amely a kapitalizmus alapvető elemét jelenti. Ez az, amely a kapitalizmus lényege, és amelyben az összes kapitalista vállalatnak fenn kell tudni maradnia...” (Schumpeter 1975: 82-85)¹.

Mottó (2)

„A filozófusok és a közgazdászok azt mondták, hogy különböző alapvető okok miatt a szabad egyéni vállalkozás az egész legnagyobb jólétét mozdítja előre. Mi lehetne jobb az üzletembereknek? Le tudná-e tagadni egy gyakorlati szemlélő, hogy az az áldásos fejlődés, mely korára jellemző volt, visszavezethető az üzletemberek tevékenységére? Termékeny talaja volt hát egy olyan tannak, legyen az isteni, természetes vagy tudományos alapokon nyugvó, mely szerint az állami cselekvést szűk korlátok közé kell szorítani, a gazdasági életet pedig – oly kevésbé szabályozott keretek közt, amennyire ez lehetséges – az állampolgárok ügyességére és értelmére hagyni, akiket az a tiszteletre méltó szándék vezérel, hogy megpróbálnak boldogulni a világban” (Keynes 1926: 272-294).

***

Robert Brenner már több nagy visszhangot keltő cikkében (például Brenner 2000) tett kísérletet olyan összehasonlító elemzések megírására, amelyek történeti és intézményi aspektusból magyarázzák a kapitalista termelési mód válságát. A neves brit folyóirat különszámában, a *New Left Review*-ban publikált egyik ilyen cikk (Brenner 1998) könyvvé átdolgozott változatát *„The Economics of Global Turbulence, The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005”* címmel, vagyis: *A globális turbulencia gazdaságtana, a fejlett kapitalista gazdaságok a hosszú szárnyalástól a hosszú hanyatlásig 1945–2005 között*.

Ebben a könyvben a szerző arra a közgazdászokat régóta foglalkoztató kérdésre keresi a választ, hogy az 1970-es évek óta terjedő gazdasági, majd később pénzügyi válságsorozatot – amely stagnáló iparágakat, alacsony foglalkoztatást és megmerevedett

---

1 Az idézetek a szerző fordításai.

bérrendszert hozott létre – milyen politikatörténeti és más vilárendszer-elméleti okozati összefüggésben érthetjük meg. Más szóval, a kapitalizmusnak – amelyet Brenner vilárendszerként értelmez – immanens része-e a válság: a magára hagyott piac szükségképpen kifulladásához vezet-e, vagy szükséges-e egyedi történelmi helyzet, politikai cselekvés a jelenség kialakulásához. Brenner munkája érinti továbbá azt a kérdést, amely szerint az elmúlt évtizedekben a fejlett kapitalista államokban lassuló gazdaság az egész rendszer válságát és végét jelenti-e, vagy csak egy átmeneti újrendeződési folyamat kezdődött el.² A szerző nem válaszolja meg a kérdést, de olyan fontos útmutatásokkal látja el az olvasót, amelyek segítségével az értelmezni tudja a 2007 óta tomboló világgazdasági válságot s annak jelentőségét.

VILÁGRENSZTER-ELEMZÉS

A könyv alapvetően válságelemzéssel foglalkozik: a világháborút követő termelési és kereskedelmi rendszer kríziséből indul ki, amelynek fejlődését és gazdasági (az általános termelési feltételekre gyakorolt) hatását a XX. század második felének történelmén követi nyomon, egészen napjainkig. Arról a korszakról van tehát szó, amit Polányi Károly szavával élve a piac második kiagyazódásának nevezhetünk.³

A mű ilyen értelemben reflexió a korábban született válságelméletekre; azok kiegészítésére, esetleg cáfolatukra tett kísérletként érdemes olvasni. Brenner a könyve elején világossá teszi célját: rendbe akarja tenni a kialakult uralkodó „*kinálatoldali elméletek*” (supply-side theories) magyarázatait, amelyek a termelési feltételek romlását általánosságban a termelékenység csökkenésével – azt pedig a munkások egyre szervezettebb és növekvő erejével – indokolják. Amit Brenner a „klasszikus” válságelemzésekben kifogásol, az az, hogy a jóléti rendszereket teszik felelőssé a XX. század második felére elburjánzó gazdasági hanyatlásért. Brenner szerint ugyanakkor a profitráta általános esésének okát máshol kell keresni: „A munkaerő nem képes hosszú távú rendszerszintű visszaesést okozni, mert amit a termelés bármely láncolatában a befektetések potenciális szférájának nevezhetünk, túlnyúlik a szakszervezeti befolyás alatt álló munkaerőpiacon, amelyet akár politikai pártok, akár egyéb szabályozó normák, értékek és állami intézmények védenének. Vagyis a vállalatok képesek kijátszani, sőt aláásni a munkások intézményesített erejét azáltal, hogy oda fektetnek be, ahol hiányzik a munkások kapacitása az ellenállásra” (Brenner 2006: 23).

---

2 A téma gazdag irodalommal rendelkezik, az egyik legtöbbet hivatkozott mű Cohen és Zysman *Manufacturing Matters: The Myth of the Post-Industrial Economy* (1988) című könyve. Sajnos azonban Brenner nem hivatkozik Zysmanra.

3 A Polányi-féle kettős mozgásról l. Arrighi és Silver (1994).

Brenner a kínálatoldali iskola érvelésének kiindulópontját nem tartja elég átfogó, rendszerszintű elemzésnek a stagnálás magyarázatára. Saját módszertanát a világszisztem-elméletek⁴ alapján dolgozza ki, vagyis külső tényezőktől függetlenül elemezhető modellt igyekszik alkotni. A rendszerszerű vizsgálathoz holisztikus látásmódra van szükség, vagyis a világszisztem egészét kell vizsgálni, szemben – ahogy azt a supply-side elméletek teszik – a világgazdaság nemzetállami nyúlványként való értelmezésével. „Ehhez kapcsolódóan, a kínálatoldali elméletek kísérlete arra, hogy intézményi, politikai és hatalmi alapon magyarázzák a világgazdaságot, túlságosan is országcentrikus elemzésekre készítette őket, emiatt a nemzetközi gazdaságra is úgy tekintettek, mint a nemzetgazdaságok és nemzetállamok nyúlványaira. A rendszerszinten fellépő gazdasági problémákat lokális okok összességéből eredeztették. Ezzel szemben én a nemzetközi gazdaságot – a tőkefelhalmozás és a profitabilitás egész rendszerét – előnyösebb elméleti helyzetből elemzem, amelyből magyarázhatóvá válnak egyébként a krízisek és a felívelések, valamint azok nemzeti összetevői is” (i. m.: 25).

A VÁLSÁG

Brenner a válságot a kapitalizmus immanens részének tekinti, amelyet a növekedési kényszer és a vállalatok között egyre fokozódó verseny idéz elő: emiatt romlanak a termelési feltételek, ugyanis a verseny fokozódásával az árut (annak csökkenő jövedelmezősége miatt) egyre csökkenő haszonnal lehet előállítani, illetve értékesíteni. Ezt tömören így fogalmazza meg: „Kiindulási pontom szerint a kapitalizmus egyidejűleg példátlan fokig mozgósítja a produktív erőket, de úgy, hogy a folyamat rombolóan hat, mert mindez tervezetlen és versenyző módon megy végbe” (i. m.: 25).

A válság nem nemzetállami szinten jelentkezik, hanem az államok között zajló kereskedelem révén a világgazdaságban idéz elő feszültséget. Vagyis a nemzetgazdaságok fokozódó integrációja, a bővülő kereskedelem és a nemzetközi munkamegosztás kialakulása hozza magával a globális szinten jelentkező túltermelést. Brenner ugyanakkor empirikus alapon utasítja el a kínálati iskolák nemzetállam-központú vizsgálatát, mondván, hogy azok nem veszik figyelembe, hogy az 1960-as évek végétől kialakult tartós stagnálás univerzálisan jelentkezik. A vizsgált periódusban zajló fázisok egyidejűleg voltak megfigyelhetők, és a stagnálás, a süllyedő profitrátaival jellemezhető periódus időtartama rendkívül elnyúlik, így kérdésessé vált az is, hogy megfordítható-e egyáltalán ez a folyamat.

A fentiek miatt Brenner a válság vizsgálata során kilép a nemzetállami keretből. Ugyanakkor ezek az érvek tapasztalati, nem pedig elméleti alapot adnak a kutatáshoz.

---

4 A világszisztem-elméletről bővebben l.: Polányi (2004), Gerschenkron (1984: 35-67), Wallerstein (1983: 673-675).

Az utóbbihoz szükséges volt létrehozni egy axiómarendszert, amely egyfelől képes elméleti szinten megmagyarázni a válságok immanens jelenlétét a kapitalista termelési módban, másfelől megadja vizsgálatának történeti horizontját: (1) Ugyanazok az erők, amelyek az 1950-es és 1960-as évek gazdasági szárnyalását idézték elő, lesznek később felelősek az 1970-es, 1980-as évek válságáért. (2) A stagnálás periódusa a világgazdaságot domináló államok, illetve vállalatok válságreakciója miatt nyúlik el. (3) Az 1990-es évek pénzügyi buborékára alapozott amerikai növekedés megfordította az Egyesült Államokban a profitabilitástendenciáját, és világszerte képes volt növekedést generálni, de ennek a buborékgazdaságnak a hatása nem lehetett tartós, és a profitráta csökkenésének problémáját csak ideiglenesen csillapította. A rendszer törekenysége így fokozódott, és csak súlyosbította a válságot (annak mélységét, gyakoriságát és társadalmi árát). Ezek mellett a feltételek mellett nem várható, hogy a hanyatlás korszakának vége lenne a közeljövőben – jósolja a szerző (i. m.: 337).

EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉS

Ugyanakkor ebből az axiómarendszerből nem kapunk még kielégítő választ arra, hogy mi az oka a kapitalizmus válságának. Ennek magyarázatára Brenner művének központi fogalma szolgál: az egyenlőtlen fejlődés (i. m.: 32-37, 95). Hogy pontosan mit is ért ez alatt a szerző, azt csak áttételesen ismerhetjük meg, könyvében nem definiálja a fogalmat. Giovanni Arrighi a *New Left Review* hasábjain azonban segített megfogalmazni az egyenlőtlen fejlődés brenneri értelmezését: „Brenner definíciója alapján ebben a folyamatban a kapitalista fejlődésben elmaradók megkísérlik beérni, sőt végső fokon sikeresen beérik a világgazdaság vezetőjét” (Arrighi 2003).

Brenner szerint a gazdasági rendszer központjában egy hegemon⁵ helyezkedik el, amely a termeléshez szükséges legfejlettebb technológiával és legnagyobb piaccal rendelkezik. Az egyenlőtlen fejlődés ugyanakkor ennek a hegemónnak az utoléréseivel jár, új államok jelennek meg, amelyek átveszik a fejlett technológiát a központtól, és azt kombinálják a rendelkezésükre álló olcsó és nagy létszámú munkaerővel. Mint ahogy lehetőség van arra is, hogy az agrárjellegű kis gazdaságokból átcsatornázhassák a munkaerő-felesleget a kapitalista ipar műhelyeibe. Tehát Brenner nem foglalkozik azzal, hogy a munkaerő-piaci utánpótlásért felelős intézmények döntő szereppel bírnak. Mindezek érinthetik az állami szerepvállalás kérdését, emiatt az utolérés és vele együtt az egyenlőtlen fejlődés jelensége értelmezhetetlen a fejlesztő állam politikája nélkül (Zysman 1983).

---

5 Brenner a „hegemon” kifejezést használja, hegemon gazdaságot értve alatta. A továbbiakban mi is főnévként hivatkozunk rá.

Vagyis Brenner holisztikus modellje túl szűkre szabott, ugyanis kimarad belőle az állam szerepének vizsgálata.

Brenner más ponton is kénytelen módosítani korábban felvázolt, nemzetállami kereteken túllépő módszertanát. Ugyanis a háború utáni rezsim történeti elemzésének középpontjában (egy gazdasági központ és az utoléréséért küzdő fejlesztő államok között kialakult szimbiózis bemutatására) nemzetgazdaságokat tud csak vizsgálata tárgyává tenni: egy hegemónt és a követőit. Az Egyesült Államok vezető szerepével állítja szembe az utolérésre berendezkedett háború utáni japán és német fejlesztő államokat. Ennek következtében maga is elsősorban nemzetállami szinten kutatja a válság okait.

Brenner a háborút követő évtizedeket vizsgálva a hegemon és követői között zajló versenyt – vagyis az egyenlőtlen fejlődést⁶ – pozitív összegű játékként értelmezi. Ekkor alakulnak ki az exportorientált gazdaságok: a német és japán „merkantilista” gazdasági modellek. Az 1950-es és 1960-as években ez még nem okozott rendszerszintű feszültséget, az export volumenének jelentős növelése pedig lehetséges volt anélkül, hogy a másik fél kiszorult volna a piacról. Brenner szerint a verseny fokozódása miatt a világpiac egy idő után a telítettség felé mozdult el, és a világ gazdaságban kialakult a túlermelési válság. Ahogy az 1970-es évek elején a fejlesztő államok beérik a hegemónt, a pozitív összegű rendszer zéró-, majd negatív összegű játék felé tolódik el (Brenner szerint éppen ez okozza a világszerte megjelenő profitráta süllyedését). Az államok közötti feszültség elsősorban az adott nemzetgazdaságok külkereskedelmében jelentkezik, így nyomon követhető folyó fizetési mérlegükben. Innentől kezdve az Egyesült Államok és fő külkereskedelmi partnerei (Japán és Németország) között komplementer jellegű cserearány-eltolódás figyelhető meg. Mivel a központban a termelés egyre kevésbé marad versenyképes, a tőke a versenytársak felé kezd el menekülni. A termelés áthelyeződik, de import formájában később visszatér a központi piacra. Ezzel egy időben a felzárkózók egyre nagyobb mértékben a saját versenyelőnyüket a másik piacára való bejutástól teszik függővé, exportfüggőségük fokozódik. Vagyis míg az egyik helyen törvényszerűen külkereskedelmi hiány keletkezik, addig a világgpiaci telítettség a másikon többlet formájában csapódik le. A cserearányok megváltozása legközvetlenebbül a csereközvetítőre, a devizára gyakorol hatást: ettől kezdve a deviza válik az államok legfontosabb kereskedelmi fegyverévé a cserearányok

---

6 Arrighi jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy az egyenlőtlen fejlődés régóta foglal el központi szerepet a politikai gazdaságtani irodalomban, ez tehát nem Brenner találmánya. Ám szóhasználatában a globális válságok gazdaságtanának szerzője önkényes. Az egyenlőtlen fejlődés fogalma a szakirodalom nagy részében teljesen más jelentéssel szokott előfordulni: általában a fejlődési pályák közötti tagoltságára utal. Myrdal (1956), Szentes (1995) vagy Farkas (1997) megközelítése elsősorban a differenciálódást emeli ki: a fejlett és a fejlődő, valamint a fejlődő országok egyes csoportjai közötti szakadék növekedését tartja meghatározó folyamatnak.

helyreállításában. A deviza az elemzés kulcsfontosságú szereplőjévé válik, ugyanakkor gazdagíthatná a modellt egy történelmi összevetés az 1920-as, 1930-as évek válságával, amikor a valuták a krízis kialakulásában és a gazdasági háborúskodásban hasonló szerephez jutottak.⁷

Brenner hipotézisét azzal erősíti, hogy bemutatja: ez a „fegyver” nem képes helyreállítani a túltermelési válságot. Így legfeljebb a kereskedelmi partnerek tolták egymásra a jövedelmezőségi feltételek romlásának költségét. Ez ugyanakkor gyorsítja a rendszerszinten megjelenő profitráta-csökkenést, ugyanis a vállalatok nem képesek realizálni befektetett tőkájukat; ahhoz, hogy ne érje őket veszteség, versenyben kell maradniuk, és újabb befektetésekkel kell ösztönözniük a termelést. Mindez aggregát szinten túltermelési válságot idéz elő, és egyes cégek – amelyek időközben elveszítették a versenyképességüket – benntapadnak a befektetéseikben, és alacsonyabb profitszint elfogadása mellett kénytelenek folytatni a termelést.

Fontos megemlíteni, hogy Brenner *Amerikai Egyesült Államok-központú* szemléletből tekint a rendszer válságára. A profitkrízis kialakulásáért elsősorban az utolérésben érdekelt fejlesztő államokat tartja felelősnek. Látható, hogy Brenner az egész telítettségi problémát kínálatoldali kérdésként értelmezi, vagyis az aggregát túlkínálat a felelős a profitráta süllyedéséért. Szerinte a technológia átvételével ezek az államok a világgazdaság meghódításába kezdtek, ami azt jelentette, hogy elsősorban az amerikai piacon jelentek meg exporttermékeikkel. Ennélfogva Brenner érvelésében az amerikai egyesült államokbeli profitráta esése miatt csökken a globális jövedelmezőség, sőt magyarázata alapján az amerikai egyesült államokbeli piac telítettsége alakít ki világgpiaci túlkínálatot. Ugyanis nincs más növekedést gerjesztő piac (l. még Zysman és Tyson 1984). Brenner szerint a japán és a német exportorientált fejlődési modell önmagában is válságot generál, mert kizárólag a külpiazi expanziótól teszi függővé a felzárkózás sikerét, miközben a belső fogyasztást tudatosan visszatartja. Ez a modell ugyanakkor fenntarthatatlanná is válik, és ahogyan negatív összegű játék felé tolódik a rendszer, kezd telítődni a piac, úgy szűkülnek egyre jobban az exportlehetőségek, és alábbhagy a fejlesztés lendülete is. Ennek köszönhető, hogy a fejlesztő államok nagy sebességgel növelték a világgpiaci kínálatot, ennek költségét – vagyis a saját fogyasztásuk növelését – áthárították a gazdasági hegemonra, így célpiacuk bővülési potenciálját indirekt csökkentették. Brenner értékelésében a vállalatok túltermelési válságát elsősorban a fejlődésben lévő japán és német cégek idézték elő, amihez a gazdaságpolitika is hátszéllel szolgált.

---

7 Polányi idézett művében, *A nagy átalakulásban* is elemzi, hogy az 1920-as, 1930-as évek válságában milyen központi szerepet játszott a valuta, l. erről a Nemzetközi rendszer című részt (Polányi 2001: 25-61).

Brenner bemutatja, hogy az 1970-es évek túltermelési válságára mindkét helyen, a központban és az újonnan iparosodott államokban is helytelen válaszokat adtak. Egyfelől az amerikai egyesült államokbeli cégek igazodni kényszerültek az alacsony termelési költséggel dolgozó tengerentúli versenytársakhoz: leszorították a bérszintet és növelték a hatékonyságot (felrúgták a tőke-munka megállapodásokat, és fokozták a munkaerő kizsákmányolását). Másfelől Amerikában igyekeztek keresletet stimulálni, vagyis a hatalmas belső piaci motort fiskális eszközökkel felpörgetni. Utóbbi roppant nehéz volt, ugyanis a süllyedő bérszínvonal nyilvánvalóan csökkenő keresletet idézett elő, további nyomást helyezve a profitráta.

A szerző részben igazat ad a kínálatorientált iskolának, amikor azt mondja: Amerikában sikertelenül próbálták versenyképessé tenni a munkabérek, mivel az fokozódó ellenállást váltott ki a munkások részéről. Vagyis nem sikerült a relatív bérköltséget a profitábilis szint alá vinni, ez hozzájárult a profitráta süllyedéséhez. De Brenner megfordítja az ok-okozati összefüggést: állítása szerint ez nem a jóléti rendszer expanziója miatt, sokkal inkább a fokozódó globális verseny és a világgazdasági szinten létrehozott túlságosan nagy kapacitások miatt alakult így (Brenner 2006: 101). Érvelésében némi inkonzisztencia figyelhető meg: valójában nem a kínálatorientált iskola állítását próbálja cáfolni – ahogyan azt a felvezetőben ígérte –, vagyis nem hoz fel kellő bizonyítékot a jóléti rendszerek védelmére (némiképp még el is ismeri felelőségüket a termelési feltételek romlásáért). Inkább hangsúlyeltolódásokkal (a kapitalista vállalatok közötti verseny fokozódásával) magyarázza, egészíti ki a kínálatorientált iskola téziseit. A túlzott kapacitások és a túltermelés fogalmait Arrighi a túlzott tőkefelhalmozás gondolatköréhez kapcsolja. Ebben nem csak kínálatoldali magyarázatok szólnak a kapitalizmus válságáról, hanem *az elégtelen kereslet tézisének*⁸ is megvan a maga magyarázó ereje, amely ráadásul sikeresebben képes védelmébe venni a jóléti rendszereket.

AZ IPARI VÁLSÁG

Brenner szűk keresztmetszetben vizsgálja a kapitalista rendszert, érvelésében az ipari termelés bír kiemelt szereppel, ugyanakkor hiányoznak más magyarázó szempontok, például a politikai rendszer vizsgálata. Az iparra úgy tekint, mint egyedüli „produktív” szektorra, szemben az összes többivel, különösen a szolgáltató szektorral és a pénzügyi szférával (Brenner 2006: 278). A profitráta általános süllyedésének tézisé is az ipari szektorra érti, máshol ennek nyoma sincs.

Brenner a politikai rendszer általános elemzése helyett – ilyen lehetett volna a hidegháborús nagyhatalmi versengés vizsgálata – inkább azt illusztrálja, hogy az

---

8 Erről l. többek között: Harvey (2003), Luxemburg (1951), Sutcliffe (2002).

USA kormányai milyen válaszokat adtak a túltermelési válságra. Az első ilyen reakció a keresletlénkítő, úgynevezett keynesi politika volt az 1970-es években. Brenner szerint ez alapvetően elhibázott lépés volt a Nixon és Carter vezette kormányok részéről, mert piaci torzulásokhoz vezetett, és megbillentette a profitráta szinten tartásához szükséges egyensúlyt. Azáltal, hogy rendszeren belül tartották az alacsony hatékonyságú vállalatokat, valamint más vállalatok számára megkönnyítették a piacra történő belépést, megakadályozták a túlzott kapacitásért felelős, magas költségű és alacsony profitot termelő vállalatok kihullását a piacról. Ez hozzájárult a túltermelési krízishez. Az élénkítő csomagok ráadásul nem a profitrátát állították növekvő pályára, hanem importot generáltak, ezáltal inflációs nyomást gerjesztettek a rendszerben. (i.m.: 61). Ráadásul a piaci kereslet stimulálása nem az amerikai egyesült államokbeli, hanem a tengerentúli ipart segítette (ez a fajta érvézés egyébként szintén Brenner Amerikai Egyesült Államok-központúságát támasztja alá).

A válságokról a következőképpen ír: „Az 1960-as és az 1990-es évek között bekövetkezett súlyos recessziók sorozata volt a világgazdaság egyetlen – bár bizonyára számottevő – eszköze a tőkefelesleg eltávolítására. De az egyre inkább eladósodásra alapozott keresletnövelés lerövidítette a recessziók romboló hatását és megnyitotta az utat az első-sorban távol-keleti belépők előtt, valamint enyhítette a verseny kiéleződését. A magasabb költséggel működő, alacsony profitot termelő vállalatok így képesek voltak betölteni azt a pozíciót, amelyet elméletileg a produktívabb, magasabb profitú, dinamikusabb vállalatoknak kellett volna elfoglalniuk. Mindemellett, ha engedték volna az üzleti ciklus természetes lefolyását, vagyis az alacsonyabb profittal bíró vállalatok kiesését a versenyből, akkor bizonyára a hosszú visszaesés, ezzel együtt annak relatíve erős, mégis limitált recessziós hatása mély hanyatlásba torkollott volna. Vagyis a rendszer helyreállításának előfeltétele, az adósságdeflálás oda vezetett volna, amit Marx a »tőkeérték lemeszárlásának« nevezett. De mivel az egyedüli rendszerszintű megoldás ennek elérésére a mély válság lett volna, az ezt kivédő egyetlen alternatíva az a folytatólagos adósságexpanzió volt, amely hozzájárult a stagnáláshoz és a pénzügyi instabilitáshoz” (i. m.: 158).

Az 1970-es évektől vált egyre erőteljesebb gazdaságélénkítő fegyverré a *deviza leértékelése*, ami viszont tovább fokozta a gazdaságok közötti exportversenyt, szintén rontva a profitabilitás globális helyzetén. A folyamatos árfolyammozgatással – amely a Bretton Woods-i kötött devizarendszer felmondásával kezdődött – a túltermelési válság költségeit az államok egymásra kezdték hárítani. Először az Egyesült Államok – mint a legfőbb felvevőpiac és a globális kulcsvaluta, a dollár kibocsátója – kényszerült arra, hogy az 1960-as években felhalmozott külkereskedelmi hiányát, mint „rendszerköltséget”, szétszórja a fejlett államok, főként Japán és Németország között. Ugyanakkor a költségek áthárításával csupán átmeneti megoldást lehetett elérni, hiszen ekkorra már olyan fokú *kölcsönös függőség* alakult ki a központ és a fejlődő gazdaságok között, hogy bármelyik szereplőnél

jelentkező probléma átgűrűzött a másokra, tehát ismét rendszerszinten jelentkezett. Az amerikai egyesült államokbeli hiányt Japánból és Németországból finanszírozták, ahonnan az 1960-as években felhalmozott többletüket kényszerültek az 1970-es években kivonni, hogy forráshoz jussanak a kiélezett verseny miatt fellépő befektetési kényszerben. Ez tőkehiányt eredményezett az Egyesült Államokban, ahol a stimuláló politika miatt a kormányok egyre nagyobb mértékben szorultak külső források bevonására.

Brenner az 1980-as évek neokonzervatív fordulatát a keynesi válságkezelés tükré-ként értelmezi. Az Egyesült Államok monetáris szigorítással (kamatemeléssel) szállt be a globális tőkeversenybe, Brenner ugyanakkor alig szentel figyelmet a harmadik világ problémáinak, pedig ma már közgazdászok között is közhelynek számít, hogy a magas amerikai egyesült államokbeli kamatszint átpumpálta a tőkét a déli szegény, de jelentős fejlesztési potenciállal (és ezáltal magas ipari profitrátával) rendelkező államokból észak felé. A szűklátókörű modellben a Latin-Amerikától Afrikán át Kelet-Európaig államcsődök sorozatát elindító válságnak legfeljebb lábujjgyetes megemlékezés jutott (i. m.: 277). A monetarizmus korszaka alatt a piaci egyensúly a keynesi torzóhoz képest az ellenkező irányba billent ki: kihullottak a túlkapacitással rendelkező vállalatok, de a produktív új beruházások is leálltak, súlyos válságot idézve elő a reálgazdaságban. Végül a monetaristák is stimulálni kényszerültek, beindítva a példátlan hiányt generáló hadigazdaságukat Reagan és Bush kormánya idején. A szerző arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy az ipari profitráta továbbra sem érte el az 1950-es évek magas szintjét.

Brenner helyesen tart távolságot mind a keynesi, mind a monetarista gazdaságpolitikai kísérletektől (i. m.: 160). Az 1970-es és 1980-as évek válságának elemzésekor mégis kifejt két fontos aspektust. Nem ad elméleti útbaigazítást saját kérdésfelvetésének megoldására, azaz a süllyedő profitráta problémájára. Holott feltehető a költői kérdés: hogyan lehetne ismét az 1950-es évek robbanását idéző profitemelkedést előidézni? Egyáltalán, megismételhető-e a profitráta ilyen szintű szárnyalása? Vagy ha a kérdést még tovább szőjük: melyik periódus tekinthető abnormálisnak, a hosszú fellendülés vagy a hosszú recesszió korszaka? Ha kiderülne, melyik periódus az abnormális, akkor megválaszolhatóvá válna az is, hogy a korrekció a válságot vagy az expanziót jelenti-e.

Brenner nem ad direkt választ egyik kérdésre sem. Ugyanakkor, ami érvei mögül elősejlik, az meglehetősen elfogadhatatlan bármilyen gazdaságpolitikai irányító számára. A csökkenő profitrátára a politikusok válasza alapvetően a stimulálás, amit azonban a szerző elítél, mivel így kiiktatják a tisztítótűz szerepét a rendszerből. Mindez egy átfogó, mély gazdasági depresszió elkerülését szolgálja, ugyanakkor ennek társadalmasztított ára van: elnyúlik a stagnálás és a recesszió, mely nyomás alatt tartja a munkaerőpiacot. Brenner cinikus hallgatása a rendszert javító, korrigáló javaslatokról azt az érzést kelti az olvasóban, hogy szerzőnk elfogadja a „ha már a piaci mechanizmusok hívták

elő a válságot, jobb nem bolygatni a rendszert, bízzuk a piacra a tisztítótűz szerepét” liberális elvet.

Brenner a piac „konstruktív rombolásának” implicit elfogadásával a *schumpeteri* hagyományt viszi tovább (i. m.: 158). Ebbe a prekonceptcióba illenek még további észrevételek is. A háborút követő példátlan fellendülést inkább tartja abnormálisnak, mint az azt követő *válságot*. Így fogalmaz: „Továbbá számba véve azt a hatalmas változást, ami a fejlett kapitalista világban az elmúlt évszázadban lezajlott [...], miért kellene elvárnunk, hogy a gazdaságban folytatódjon a profitráta konstans vagy trend jellegű alakulása? Végül is ez már nem ugyanaz a gazdaság, mint ami egykor volt” (i. m.: 243). Majd megjegyzi: „Az utolérés folyamatát elemezve érthetjük meg, hogy miként gyorsulhatott ennyire a növekedés az 1950 és 1970 közötti felívelő szakaszban. De ennek is csupán a háború utáni specifikus és egyedi feltételek miatt volt központi szerepe” (i. m.: 248). Szerinte éppen a válság válhatott volna az egyensúly felé történő kiigazítás fázisává, ha a konstruktív rombolás jótékony hatását a politikusok nem kezdték volna gátolni az 1970-es, 1980-as évektől kezdődően. Klasszikus liberális érvelés.

Nagy hibája a könyvnek, hogy legfontosabb fogalmait használatba vételük előtt nem konceptualizálja, így arról sem kapunk pontos képet – ahogy például az egyenlőtlen fejlődésről vagy a túlkapacitálás téziséről sem –, hogy mit ért Brenner mély és átfogó depresszió alatt. Ilyen típusú konceptualizáláshoz jó lehetőséget kínál a történeti összehasonlító elemzés, ahogyan azt Polányi Károly tette *A nagy átalakulás* című könyvében (Polányi 2004). Polányi ebben pontos fogalomhasználat mellett vezeti le az 1930-as évek világgazdasági depressziójának, illetve a világháborúknak gazdaság- és politikatörténeti okait.

PÉNZÜGYI METAMORFÓZIS

Brenner inkonzisztenciájának egyik lehetséges oka – mint már említettük – szűklátókörű (ám alapos) empirikus elemzése, amelyben kizárólagos helyet szentel az ipari termelésnek és a kereskedelemnek, mint a profitrátára ható legfontosabb erőknak. Ugyanakkor létezhet a profitráta helyreállításának egy másik módja: az a folyamat, amelyben a szolgáltató szektor (elsősorban a pénzügyi szolgáltatások) válnak az ipar helyett a gazdaság fő motorjává. Hasonlóképpen a XIX. század eleji folyamatokhoz, amikor az ipar előzte meg a mezőgazdaságot a bruttó nemzeti össztermék előállításában. Az 1980-as évektől kezdődően a kapitalista gazdaságokban hasonló látványos átrendeződések mennek végbe. Ezt Brenner is érzékeli, de mivel a szolgáltató szektort nem tekinti produktív termelési módnak, ezért a fejlett kapitalista gazdaságok metamorfózisa szerinte nem járul hozzá a profitráta süllyedésének megállításához. Míg az ipari termelést alacsonyabb költségű régiókba reallokálják, addig a korábbi hegemon pénzügyi területre specializálódik. Brenner

dogmatikusan viszonyul a jelenséghez: számára maga a metamorfózis is csak erősíti tézisé, ugyanis az az ipari zsugorodás hatására történik, tehát a „válságjelenség” része. Pedig ez magyarázatot adhatna az ezredforduló idején tapasztalt, újból induló profitráta-emelkedésre, amelyre Brenner is hivatkozik, s amely nem a produktív ipari, hanem a „fiktív” pénzügyi szférának köszönhető (i. m.: 278). Ahogy Arrighi a már idézett művében fogalmaz: „A háború utáni gazdasági felívelés is visszavezethető arra a folyamatra, amely a kapitalizmust az ipari forradalmat megelőző szakaszától napjainkig mindig is meghatározta, vagyis az egyre élesedő, rendszerszinten megjelenő versenyre. Ez a reakció abból a rendszerszintű tendenciából fakad, amelyben a korszak vezető ipari államai tőkefelhalmozásukat egyre inkább finanszírozzák. Ez a folyamat amellett, hogy a pozitív összegű játék negatív összegűvé változásával integráns része volt a belső kapitalista verseny átalakulásának, a profitabilitás helyreállításának is kulcsmechanizmusa volt.”

DEZINDUSZTRIALIZÁCIÓ

Brenner a profitráta csökkenésének elméletét kizárólag a „produktív” ipari szektorban méri, miközben a többi szektorban zajló ellentétes folyamatokat, bár idézi, de elméletében nem tulajdonít nekik szerepet. Így vizsgálatát könnyen tekinthetjük egy részletes külkereskedelmi tankönyv leírásának, amelyben a *kereskedelmi forgalomba kerülő és nem kerülő* javak viszonyát fokozódó intenzitású kereskedelmi verseny mellett vizsgálja. Ebben az esetben a kereskedelmi forgalomba kerülő javak lesznek az ipari termékek (manufacturing), míg a kereskedelembe nem kerülő javak lesznek az összes többi termékek (non-manufacturing), így a dezindusztrializáció, vagyis az ipar eltűnésének a klasszikus történetét kapjuk.⁹

De látni kell azt is, hogy az Arrighi és Brenner között húzódó ellentét a szolgáltató szektor megítélésével kapcsolatban új problémákat is felvet. Ugyanis a könyv megírását követő események Brenner érveit erősebben igazolják vissza, hiszen a 2007-es amerikai egyesült államokbeli ingatlanpiaci krízis kitörése, majd az azt követő globális pénzügyi válság elterebélyesedése éppen azt az okfejtést támasztja alá, amellyel Brenner az iparági metamorfózis veszélyeink hangsúlyozásakor él. Az *Economics of Global Turbulence* utószá-
vában, amelyet 2005 végén csatolt az eredeti szövegrészhez, a szerző kiemelt figyelmet szentel az amerikai egyesült államokbeli pénzügyi rendszerben az 1990-es évek végétől kialakuló buborékoknak. A dotcom-lufi 2000-es kirobbanása után Brenner profetikus precizitással látja meg az USA ingatlanpiacain ketyegő bombát, és vetíti előre a könyv publikálását követő egy éven belül kitört ingatlanpiaci krachot (Brenner 2006: 313-317).

---

9 Erről l. például: Frieden (1996: 25-47).

ÖSSZEGZÉS

Zárszóként fontos megemlíteni, hogy Brenner modelljéből hiányzik a politikai rendszer átfogó elemzése. Giovanni Arrighi szerint az Amerikai Egyesült Államok hegemoniája esetében például nem a kapitalizmus válságáról kell beszélni, hanem a politikai rendszer válságáról. A döntéshozók, így az amerikai egyesült államokbeli kormányok motivációit a hidegháborús logika éppúgy, talán jobban is meghatározta, mint az ipari profitráta helyreállításának szüksége (Arrighi és Silver 1994).

Az elemzés döntő részben három állam gazdasági kapcsolatának fejlődéséről szól, ugyanakkor a globális strukturális változások értelmezéséhez ez a szűklátókörű, USA-központú értelmezés félrevezető lehet. Az egyre integráltabb világgazdasági rendszer megértéséből kihagyhatatlan szereplő Kína és India, de olyan fontos szempontok is említésre méltóak, mint az európai integráció fejlődése, vagy más regionális gazdasági integrációk, akár a csendes-óceániai térségéről legyen szó, akár a Nyugat-afrikai Országok Gazdasági Közösségéről. Ezek az övezetek összetett kapcsolatrendszerrel függenek egymástól, gazdasági, kereskedelmi, de éppen úgy politikai és szociális szálakon is összetartoznak, egy rendszerbe tagozódnak.

Nem elég csupán említést tenni növekvő erejükről, a világrendszer-elemzés kihagyhatatlan elemeinek kell lenniük ahhoz, hogy megértsük: miért zsugorodik, vagy épp vándorol el az ipar a fejlett országokból, és hogyan alakulnak ki olyan új szegmensei a gazdaságnak, amelyek teljesen másfajta logikával működnek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arrighi, Giovanni (2003): The Social and Political Economy of Global Turbulence. In: *New Left Review*, 20.: 5–71.
- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (1994): *The Long Twentieth Century*. Verso.
- Brenner, Robert (1998): The Economics of Global Turbulence. In: *New Left Review*, 1/229. (Special Issue): 1–265.
- Brenner, Robert (2000): The Boom and the Bubble. In: *New Left Review*, 6.: 5–43.
- Brenner, Robert (2006): *Economics of Global Turbulence, The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.
- Cohen, Stephen S. – Zysman, John (1988): *Manufacturing Matters: The Myth of the Post-Industrial Economy*. Basic Books.
- Easterly, William (2001): The Lost Decades: Developing Countries. In: *Journal of Economic Growth*, 6.: 135–57.
- Farkas Péter (1997): Az egyenlőtlen fejlődés hatótényezői a világgazdaságban. In: *Eszmélet*, 36.: 35–55.
- Frieden, Jeffrey A. – Rogowski, Ronald (1996): The Impact of the International Economy on National Policies: An Analytical Overview. In: *Internationalization and Domestic Politics*. Szerk.: Keohane, Robert O. – Milner, Helen V. Cambridge University Press.
- Gerschenkron, Alexander (1984): *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból*. Gondolat Kiadó.
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford University Press.
- Keynes, John Maynard (1926): The End of Laissez-faire. In: *Essays in Persuasion. Collected Writings of John Maynard Keynes*, Vol. IX. (1972). Macmillan: 272–294.
- Luxemburg, Rosa (1951): *The Accumulation of Capital*. Yale University Press.
- Myrdal, Gunnar (1956): *An international economy: problems and prospects*. Harper & Brothers.
- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó.
- Schumpeter, Joseph A. (1975): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper.
- Sutcliffe, Bob (2002): How many capitalism? Historical materialism in the debates about imperialism and globalization. In: *Historical Materialism and Globalization*. Szerk.: Rupert, Mark – Hazel Smith. Warwick Studies.
- Szentes Tamás (1995): *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. Aula.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat Kiadó.
- Zysman, John (1983): *Governments, Markets, and Growth: Finance and the Politics of Industrial Change*. Cornell University Press.
- Zysman, John – Tyson, Laura (szerk.) (1984): *American Industry in International Competition: Government Policies And Corporate Strategies*. Cornell University Press.